

Lei Delsen/Joost Schellekens*

De afhankelijkheid van de Nederlandse wapenproductie van de Nederlandse overheid

De Nederlandse defensie-uitgaven stijgen in de jaren zeventig reëel enkele procenten per jaar.¹ Het defensiebeleid, gericht op verhoging van de wapenaankopen, is hier in belangrijke mate debet aan. Er zijn steeds meer mensen die dat verontrustend vinden en naar mogelijkheden zoeken om de aanschaf van wapens te verminderen. Vermindering van de wapenbestellingen vormt echter een bedreiging voor de werkgelegenheid in de bedrijven, betrokken bij wapenproductie. Wanneer er geen alternatieve produktiemogelijkheden worden gevonden (konversie) kunnen de belangen van werkgevers en werknemers in die bedrijven een rem vormen op het streven, de wapenproductie te bevrozen of terug te draaien. Het vinden van konversiemogelijkheden is dus van groot belang. Hoe afhankelijker de Nederlandse wapenindustrie is van de Nederlandse overheid, des te belangrijker zal de rol van diezelfde overheid moeten zijn bij het meehelpen vinden van alternatieven.

In dit artikel wordt nagegaan in welke mate de Nederlandse wapenproductie inderdaad afhankelijk is van het Nederlandse overheidsbeleid. Teneinde deze afhankelijkheid te bepalen worden twee elementen in de beschouwing betrokken. Enerzijds de binnenlandse bestellingen door het ministerie van Defensie. Anderzijds de compensatieopdrachten, welke door de Nederlandse overheid worden bedongen bij aankopen van wapens in het buitenland.² Ook op tal van

53

* Studenten economie aan de RU Groningen. Dank is verschuldigd aan Folkert Catz en Hans Schenk voor hun commentaar op eerdere versies.

1. N.C.M. van Niekerk, Defensie in de aanval, *Economisch-Statistische Berichten*, 8-3-'78.

2. Compensatieorders worden, ook indien het ko-productie bij een Nederlands bedrijf betreft waarbij het

produkt voor het Nederlandse leger bestemd is, niet tot de binnenlandse bestellingen, maar tot de exportorders gerekend.

3. Zie hierover bijvoorbeeld: Nederland in de wapenhandel, *De Tijd*, 19-11-'82 en R. Siekman, Fregatten, corvetten en onderzeeboten, *Intermediair*, 29-1-'82.

andere manieren (waaronder exportpromotie en het verlenen van exportvergunningen) beïnvloedt de overheid de wapenproductie.³ Deze zijn echter niet kwantificeerbaar en blijven derhalve buiten beschouwing.

In paragraaf 1 wordt bekeken in welke mate de wapenproductie in Nederland het gevolg is van directe *bestellingen* door de Nederlandse overheid. In de tweede paragraaf worden ter bepaling van de indirecte afhankelijkheid de *kompensatieorders* in de beschouwing betrokken. Vanaf paragraaf 3 beperken wij ons tot een tiental bedrijven, verdeeld over *vijf militair-industriële sectoren*, waarbinnen in toenemende mate de wapenproductie in Nederland plaatsvindt. In paragraaf 4 worden de vanaf 1974 geplaatste kompensatieorders toegerekend aan deze sectoren. Vervolgens wordt in paragraaf 5 nagegaan hoe de militaire produktie in de vijf sectoren zich in de jaren zeventig heeft ontwikkeld. Ter bepaling van de afhankelijkheid van de overheid wordt per sektor berekend welk deel op de binnenlandse markt wordt afgezet, welk deel wordt geëxporteerd en welk deel van deze exporten voortvloeit uit bedongen kompensatieorders.

1 De binnenlandse bestellingen

Het is een algemene beleidsdoelstelling, de uitgaven die voor de uitrusting van de Nederlandse strijdkrachten worden gedaan zoveel mogelijk ten goede te laten komen aan de Nederlandse industrie.⁴ Dat bestellingen bij Nederlandse bedrijven wel eens duurder kunnen uitvallen dan bij buitenlandse bedrijven wordt door de overheid onderkend.⁵ Maar het werkgelegenheids- en het innovatieargument zijn doorslaggevend. Ondanks deze duidelijke voorkeur neemt het aandeel van de binnenlandse bestellingen in de totale materieelbestellingen door het ministerie van Defensie af.⁶ De oorzaak hiervan is onder meer de vanuit de NAVO met klem geuite standaardisatiewens, die veelal aanschaf van hetzelfde materieel in bondgenootschappelijk verband tot gevolg heeft (F-16, Orion, Leopard II). Dat een steeds groter deel van de defensie-uitgaven wordt besteed aan de aanschaf van wapens voorkomt dat de waarde van de binnenlandse wapenaankopen – uitgedrukt in konstante (voor inflatie gekorrigeerde) prijzen – daalt. Aan het begin van de jaren zeventig bedraagt de reële waarde van de binnenlandse orderplaatsingen door het ministerie van Defensie f 5.707 mln. Aan het eind van de jaren zeventig is dit opgelopen tot f 6.304 mln.⁷ Overigens *daalt*, ondanks deze (geringe)

4. *Nota inzake het NAVO- en defensiebeleid*, kamerstuk 9635, Den Haag 1968, 145.

5. Defensienota, *Om de veiligheid van het bestaan. Defensiebeleid in de*

jaren 1974-1983, Den Haag 1974, 59-60.

6. Zie hierover bijvoorbeeld: W.J. Louisse, *Bewapening en werkgelegenheid*, Amsterdam 1983, 92.

reële groei, in de jaren zeventig het aandeel van de binnenlandse orderplaatsingen in het totaal door militaire instanties bij de Nederlandse industrie geplaatste orders; anders gezegd: de wapenexporten zijn gegroeid; zie tabel 1.

We zien in deze tabel dat de Nederlandse wapenproductie minder afhankelijk is geworden van binnenlandse bestellingen door het ministerie van Defensie. De directe afhankelijkheid daalt van bijna 70% aan het begin tot 60% aan het eind van de jaren zeventig. De exportafhankelijkheid stijgt dus van 30 naar 40%.

Orderplaatsingen bij de Nederlandse industrie door het ministerie van Defensie en door buitenlandse militaire instanties (in f mln, lopende prijzen)

tabel 1

periode	totaal ^a	door ministerie van Defensie
1970 - 1973	6.141	4.259 (69,4%)
1974 - 1977	13.064	8.685 (66,5%)
1978 - 1981	14.253	8.613 (60,4%)

a. Inclusief voedingsmiddelen: f 200 mln per vier jaar.

Bron: Memories van Toelichting, Begrotingen Economische Zaken.

3 Kompensatieopdrachten

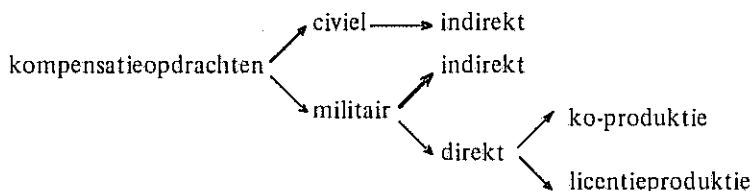
Mede ter bescherming van de industriële werkgelegenheid gaat de Nederlandse overheid vanaf eind 1973 bij militaire orders die zij in het buitenland plaatst groot belang hechten aan het verwerven van tegenorders voor de Nederlandse industrie. De overheid geeft hierbij de voorkeur aan compensatieopdrachten voor de wapenindustrie, omdat "bij levering van civiele goederen de buitenlandse instanties nog wel eens trachten zulke additionele leveringen als compensatie voor te stellen, ook als zij reeds van plan waren de betreffende goederen in ieder geval vanuit Nederland te betrekken".⁸ Bij zulke compensatieopdrachten in de civiele sfeer gaat het niet om nieuwe orders die nieuwe werkgelegenheid scheppen. Echter óók bij compensatie in de vorm van militaire goederen betreft het niet steeds extra bestellingen.⁹

Naast de indeling in civiele en militaire compensatie kan een onderscheid gemaakt worden tussen directe en indirecte compensatie.

7. Als deflator is, zoals steeds in dit artikel, het prijsindexcijfer (1975 = 100) van de bruto investeringen in vaste activa van bedrijven gehanteerd.
8. *Rapport inzake het Militair-Industrieel Complex*, kamerstuk

14654, Den Haag 1977, 34.
9. Zie hierover bijvoorbeeld J. Wijkstra, *De Nederlandse wapenindustrie in discussie, Cahier voor Vredesvraagstukken* 23, Den Haag 1982, 45.

Direkte compensatie betreft opdrachten waarbij een Nederlands bedrijf meewerkt en/of toelevert aan het door het ministerie van Defensie in het buitenland besteld materieel. Hierbij kan een onderscheid gemaakt worden tussen ko- en licentieproductie. *Indirekte* tegenbestellingen zijn opdrachten die de buitenlandse leverancier plaatst bij Nederlandse bedrijven voor goederen of diensten welke los staan van het verworven materieel; deze kunnen zowel in de civiele als in de militaire sfeer liggen. Samenvattend kan het volgende schema worden opgesteld:

In de periode van eind 1973 tot en met 1980 heeft de Nederlandse overheid buitenlandse leveranciers van militair materieel verplicht voor een totaalbedrag van minimaal f 4.078,6 mln compensatieopdrachten bij Nederlandse bedrijven onder te brengen.¹⁰ Deze verplichtingen zijn tot stand gekomen als gevolg van circa vijftig door de overheid in het buitenland gedane militaire investeringsprojekten.¹¹ Niet al deze verplichtingen zijn nagekomen. De waarde van de daadwerkelijk in deze periode, door compensatieplichtige buitenlandse firma's, geplaatste opdrachten bedraagt f 3.454,0 mln.¹² Dit betreft ruim drieduizend orderplaatsingen.¹³ Deze orders zijn bij een zeer grote verscheidenheid van bedrijven geplaatst.¹⁴ Evenals de binnenlandse militaire aankopen gaan ook de compensatieopdrachten gepaard met meerkosten ten opzichte van bestellingen in het buitenland.¹⁵ Vergelijken we voor de periode 1974-1980 de waarde van de orderplaatsingen door buitenlandse militaire instanties bij de Nederlandse industrie met de waarde van de geplaatste compensatieorders, dan blijkt dat *rond 55% van de exportorders uit bedongen tegenbestellingen bestaat*.¹⁶ Voor de Nederlandse wapenindustrie betekent dit, dat zij – hoewel aan het eind van de jaren zeventig de directe afhankelijkheid

10. Minister Terlouw in de brief *Compensatie en Co-productie voor Militaire bestellingen* aan de Vaste Kamercommissie voor Defensie, 20-1-'82.

11. Minister Terlouw in de brief *Compensatie-transacties* aan de Vaste Kamercommissie voor Defensie, 10-10-'82, bijlage A.

12. Zie noot 10.

13. Zie noot 11.

14. Zo zijn bijvoorbeeld in september 1982 559 verschillende bedrijven betrokken bij productie in het kader van compensatieorders; *Compensatie-transacties*, t.a.p., bijlage B.

15. In de periode 1974-1981 heeft het ministerie van Defensie rond f 530 mln meebetaald aan deze meerkosten; *Defensiekrant*, 11-2-'82.

16. De waarde van de orderplaatsingen door buitenlandse militaire instanties

van orders van het ministerie van Defensie is gedaald (zie paragraaf 1) – per saldo, inclusief bedongen compensatie, *afhankelijker* is geworden van het Nederlandse wapenaankopenbeleid. Deze afhankelijkheid neemt toe van 70% van de orderplaatsingen in het begin van de jaren zeventig tot ruim 80% van de orders aan het eind van de jaren zeventig.

3 Orderafhankelijkheid per sektor (1960-1975)

De analyse hierboven heeft betrekking op de totale wapenproductie in Nederland. Deze productie vindt plaats in een groot scala van bedrijven. De afhankelijkheid van opdrachten van de Nederlandse overheid, van compensatieorders en van exportorders verschilt zowel per bedrijf als per sektor.

In het vervolg van dit artikel beperken we ons tot een tiental belangrijke Nederlandse producenten van wapentuig, verdeeld over een vijftal militair-industriële sectoren. De wapenproductie vindt in toenemende mate bij deze bedrijven plaats. De totale militaire omzet van deze tien bedrijven bedraagt in de periode 1970-1975 f 4,0 mrd.¹⁷ Over de jaren 1976-1981 f 12,4 mrd (zie onder 5.6). Dat is respectievelijk 33% en 61% van de totale militaire orderplaatsingen bij de Nederlandse industrie.

Orderafhankelijkheid van de Nederlandse wapenindustrie per sektor van de Nederlandse overheid en van buitenlandse militaire instanties in de periode 1960-1975

tabel 2

sektor	Nederlandse overheid	buitenlandse militaire instanties ^a
munitie- en springstoffenindustrie	52%	48%
elektronische en optische industrie	35%	65%
scheepsbouwindustrie	90%	10%
vliegtuigbouwindustrie	40%	60%
voertuigenindustrie	86%	14%

a. Inclusief incidentele compensatieorders.

Bron: Rapport inzake het Militair-Industrieel Complex, 34.

bij de Nederlandse industrie in de periode 1974-1980 bedraagt f 6,7 mrd. Bedacht dient te worden dat alleen het militaire gedeelte van de compensatieorders wordt opgeteld bij de "door buitenlandse militaire instanties bij de Nederlandse industrie geplaatste orders", *Begroting 1983*

Ministerie van Economische Zaken. Het civiele aandeel in de compensatieorders is echter beperkt; zie hiervoor tabel 3.

17. Berekening op basis van *Rapport inzake het Militair-Industrieel Complex*, t.a.p.

tabel 3

Toerekening van geplaatste compensatieorders (eind 1980) naar
 sektor en bedrijf voor vier militaire investeringsprojecten in het
 buitenland van de Nederlandse overheid (f mln)

	Leopard II ^a	F-16 ^b	Gepard ^c	YPR-765 ^d	totaal
<i>strukturele wapenindustrie:</i>					
<i>munitie-industrie:</i>					
Eurometaal	126 ^e)		
De Kruithoorn)220		
Muiden Chemie)		
totaal	126	—	200	—	346
<i>elektronische industrie:</i>					
HSA	52	48)		
PTI)70		
Philips Usfa	44)		
Oldelft	51	24			
totaal	147	72	onbekend	70	289
<i>scheepsbouwindustrie:</i>					
RSV	205			70	275
totaal	205	—	—	70	275
<i>vliegtuigbouwindustrie:</i>					
Fokker		643			643
totaal	—	643	—	—	643
<i>voertuigenindustrie:</i>					
DAF	220	85 ^f	80	67	452
totaal	220	85	80	67	452
TOTAAL	698 (66%)	800 (74%)	± 300 (100%)	207 (100%)	2.005 (76%)
<i>incidentele wapenindustrie:</i>					
VMF-Stork	306				306
Philips Machinefabriek		192			192
Hollandia Lubbers	28				28
Van der Horst	16				16
Simmonds		6			6
overige	9				9
TOTAAL	359 (34%)	198 (18%)	— (0%)	— (0%)	557 (21%)
civiele sektor	0	0	0	0	0
onbekend	0 (0%)	90 (8%)	0 (0%)	0 (0%)	90 (3%)
totaal	1.057	1.088	± 300	207 ± 2.652	

- Bronnen en toelichtingen:* a. *Financieele Dagblad*, 7 maart 1979.
 b. Defensiebegroting 1980, nr 9, 15. In de periode 1980-1982 zijn nog voor f 35 mln compensatieorders geplaatst. Een derde deel hiervan is aan 1980 toegerekend.
 c. *Compensatie-transacties*, t.a.p., bijlage A en R. Paping, Militaire productie bij DAF-Trucks, 1972-1982, TPE 6 (3).
 d. Schatting. Voor de aankoop van 899 YPR-765's is f 160 mln compensatie verkregen, verdeeld over DAF, RSV en Philips (S. Faltas, *Nederland in de wapenhandel*, 1978, 20). De kosten voor deze voertuigen bedragen f 570 mln. In totaal zijn 1.115 voertuigen aangeschaft: kosten f 737 mln. Geschatte compensatie: f 207 mln ($160/570 \times 737$).
 e. ANP telexbericht 19 februari 1982.
 f. Inklusief vervolgoopdracht 1978.

De afhankelijkheid van deze vijf sectoren van de Nederlandse overheid in de periode 1960-1975 is weergegeven in tabel 2. In het vervolg zal worden nagegaan in hoeverre voor deze sectoren de in de paragrafen 1 en 2 geschetste ontwikkelingen aktueel zijn.

4 Compensatieorders verdeeld naar militaire sectoren

In de tweede helft van de jaren zeventig gaan compensatieorders een substantieel onderdeel vormen van de orderportefeuille van de wapenproducenten. Maar het belang ervan verschilt aanzienlijk per sektor en onderneming. Het grootste deel van de circa vijftig militaire investeringsprojekten waarvoor van eind 1973 tot en met 1980 tegenbestellingen zijn bedongen gaat naar vier grote projekten. Die zijn verantwoordelijk voor ruim 75% van de totale waarde van de gerealiseerde tegenbestellingen (zie tabel 3). Uit het militaire aandeel van (bijna) 100% blijkt duidelijk de voorkeur voor militaire compensatieorders boven civiele compensatieorders. Rond 75% van deze militaire tegenbestellingen is geplaatst bij een tiental – in paragraaf 5 nader te analyseren – bedrijven.

De resterende 25% van de gerealiseerde compensatie is het gevolg van meer dan vijfenveertig door het ministerie van Defensie in het buitenland gedane – voor het merendeel relatief kleine – investeringsprojekten.¹⁸ Het is niet aannemelijk dat van deze resterende 25% eveneens driekwart bij de tien Nederlandse wapenproducenten is geplaatst. Deze veronderstelling wordt ondersteund door het feit dat het bij de vier grote projekten voor het merendeel om direkte compensatie gaat, terwijl de compensatieopdrachten voor de overige projekten grotendeels een indirect karakter hebben.¹⁹ Op basis van genoemde overwegingen veronderstellen wij dat van de totale waarde van de gerealiseerde compensatie (f 3.454,0 mln) ongeveer tweederde deel (rond f 2.300 mln) bij de tien Nederlandse wapenproducenten is terecht gekomen in de periode 1974-1980.

18. *Compensatie-transacties*, t.a.p., bijlage A.

19. *Compensatie-transacties*, t.a.p., bijlage C.

Uit tabel 3 blijkt dat aan de hand van de vier grote projecten rond f 2 mrd kan worden toegerekend aan de verschillende sectoren van de structurele wapenindustrie. De ongeveer vijfenveertig overige projecten zijn dus verantwoordelijk voor de resterende f 300 mln (13%) van de bij de tien Nederlandse wapenproducenten geplaatste compensatieopdrachten.²⁰ Dit betekent dat de bedongen compensatie voor deze projecten (gemiddeld) van relatief geringe omvang is. In de militaire sectoren van de scheepsbouw-, vliegtuigbouw- en voertuigenindustrie worden voornamelijk relatief grote projecten uitgevoerd. Het is daarom waarschijnlijk dat de resterende f 300 mln aan compensatieopdrachten geplaatst zijn in de munitie- en springstoffenindustrie en de elektronische en optische industrie. Evenredig aan de omzetten wordt het resterende bedrag aan laatstgenoemde sectoren toegerekend.²¹

Aldus kan een overzicht met betrekking tot de plaatsing van tegenbestellingen in de verschillende militaire sectoren voor de periode 1974-1980 worden samengesteld, zoals dat is weergegeven in tabel 4.

5 Sektorgewijze afhankelijkheid

Ter bepaling van de afhankelijkheid per sektor van de Nederlandse overheid zullen we nagaan welk percentage van de militaire produktie aan de Nederlandse overheid wordt geleverd en ten tweede welk percentage van de militaire produktie uit compensatieorders bestaat. Daarnaast zullen we aandacht schenken aan de omzet- en werkgelegenheidsontwikkeling per sektor.²²

5.1 Munitie- en springstoffenindustrie

Binnen de munitie- en springstoffenindustrie is *Eurometaal NV* de belangrijkste wapenproducent, gevolgd door *NWM De Kruithoorn BV*. *Muiden Chemie BV* is het kleinste bedrijf in deze sektor.²³ De

20. Voor de meeste van deze vijfenveertig projecten zijn eind 1980 al plaatsingen van compensatieorders gerealiseerd. *Compensatie-transacties*, t.a.p., bijlage A.

21. De omzetverhouding bedraagt 1:3 (zie onder 5.1 en 5.2).

22. Voor een nadere beschrijving van de afzonderlijke bedrijven en het gebruikte bronnenmateriaal zie Lei Delsen, Oene Rozendal en Joost Schellekens, *Materieel Defensiebeleid en Wapenindustrie in Nederland*, Groningen december 1982, hfst. 3 en de daarin vermelde literatuur. In verband met de hoge mate van geheimhouding betreffende de

militaire produktie in Nederland is een aantal malen gebruik gemaakt van geschatte gegevens. Daarbij is enerzijds proportionaliteit tussen de werkgelegenheid en de omzet verondersteld, maar anderzijds ook zoveel mogelijk rekening gehouden met de produktiviteits- en prijsontwikkeling.

23. Volledigheidshalve dient *Metaalwaren-Fabriek Tilburg BV* nog te worden genoemd. In 1977 bedraagt de totale omzet f 18 mln (waarvan 85% militair), bij een personeelsbezetting van 262. Bron: *Jaarverslag Metaalwaren-Fabriek Tilburg B.V.* 1977. Gezien de beperktheid van

*Geplaatste tegenbestellingen bij de Nederlandse wapenindustrie
1974-1980, verdeeld naar sectoren*

tabel 4

	absoluut	percentages
munitie- en springstoffenindustrie	f 420 mln	18%
elektronische en optische industrie	515 mln	22%
scheepsbouwindustrie	275 mln	12%
vliegtuigbouwindustrie	643 mln	28%
voertuigenindustrie	452 mln	20%
totaal	f 2.305 mln	100%

productie van de drie bedrijven is volledig militair en bestaat uit respectievelijk zwaar- en middenkaliber munitie, klein- en middenkaliber munitie en buskruit.

De jaaromzet van de drie munitiebedrijven te zamen neemt toe van f 154 mln in 1976 tot f 319 mln in 1981. De totale werkgelegenheid stijgt van rond 1.700 personen in 1976 tot ruim 1.900 in 1981. Zowel van de omzet als van de werkgelegenheid neemt Eurometaal het merendeel (60%) voor zijn rekening.

Van de productie in de drie bedrijven wordt gemiddeld driekwart geëxporteerd, waarbij de Duitse Bondsrepubliek de belangrijkste afnemer is. In de periode 1978-1980 wordt door Eurometaal 68% van de geproduceerde munitie geëxporteerd.²⁴ De uitvoer van De Kruithoorn bedraagt in de periode 1976-1981 94% van de omzet.²⁵ Door Muiden Chemie wordt rond 50% van het geproduceerde kruit geëxporteerd.²⁶

In de periode 1974-1980 zijn voor circa f 420 mln tegenbestellingen in deze sector geplaatst (zie tabel 4). Het overgrote deel hiervan is afkomstig van de Duitse overheid, die compensatieverplichtingen ten gevolge van het Gepard- en Leopard II-project van Krauss Maffei heeft overgenomen.²⁷ De in januari 1974 afgesloten compensatie-overeenkomst voor het Gepard-project heeft een looptijd tot januari 1979. In aansluiting hierop wordt in dat jaar de compensatie-

61

gegevens moet dit bedrijf buiten beschouwing blijven.

24. Berekend op basis van gegevens uit: *Nederlandse Ondernemingen en hun Financiële Kenmerken*, Rotterdam 1978-1981. Het belang van de BRD als afnemer voor Eurometaal blijkt duidelijk in 1981 als de Westduitse overheid terughoudend wordt in het volplaatsen van afgesproken compensatieorders. De teruggang hierdoor in de exportorders wordt in eerste instantie opgevangen door een

verdubbeling van de bestellingen door de Nederlandse overheid (*Defensiebegroting 1982*, nr 38). Als echter in 1982 de Duitse bestellingen nog steeds niet aantrekken, komen 350 banen op de tocht te staan (*De Volkskrant*, 1-9-'82).

25. Opgave NWM De Kruithoorn BV.

26. *Wehrtechnik*, augustus 1977.

27. *Compensatie-transacties*, t.a.p., bijlage C.

overeenkomst voor het Leopard II-projekt afgesloten.²⁸ Hierdoor ontstaat tot 1981 een vrij continue stroom van tegenbestellingen van de Duitse overheid naar de munitie- en springstoffenindustrie (zie noot 24).

De bij de Nederlandse munitiebedrijven geplaatste compensatieorders hebben een indirect karakter. Daar voor deze indirecte orders in het algemeen geen nieuwe productieprocessen hoeven te worden opgestart, leiden deze snel tot verkopen. Ter bepaling van de betekenis van de tegenbestellingen voor de munitie-industrie wordt derhalve de gehele waarde van de tegenbestellingen gerelateerd aan de omzetten in deze sektor. Wordt hierbij uitgegaan van een per jaar konstante munitieproductie in het kader van compensaties en worden de compensatieorders voor inflatie gecorrigeerd, dan blijkt ongeveer 25% van de jaarlijkse omzetten in de periode 1974-1980 tot stand te zijn gekomen als gevolg van deze bedongen tegenbestellingen. Gezien het feit dat de Nederlandse overheid circa 25% van de productie van de munitiebedrijven afneemt, houdt dit in dat de munitie- en springstoffenindustrie voor ongeveer 50% van de orders afhankelijk is van de Nederlandse overheid. Per bedrijf verschilt deze afhankelijkheid echter aanzienlijk.²⁹

5.2 Elektronische en optische industrie

Zowel naar omzet als naar werkgelegenheid gemeten vormt de elektronische en optische industrie de belangrijkste militaire sektor in Nederland. Bij de beschouwing van deze sektor richten wij ons op een vijftal bedrijven: *Hollandse Signaalapparaten BV* (HSA) inclusief *Van der Heem Electronics BV*, *Philips Telecommunicatie Industrie BV* (PTI), *Philips Usfa BV* en *NV Optische Industrie 'Oldelft'*.³⁰ Behoudens Oldelft behoren alle genoemde bedrijven tot het Philips-concern.

De kern van het productiepakket bij HSA bestaat uit radarsystemen en vuurleidingsapparatuur. Ongeveer 90% van de omzet bij HSA is toe te schrijven aan militaire productie. In 1976 is Van der Heem Electronics, een bedrijf dat gespecialiseerd is in onderwateropsporingsapparatuur (sonar), bij HSA ondergebracht.³¹ Van der Heem Electronics is voor 70% afhankelijk van militaire orders.³² Ook de militaire activiteiten van PTI (kommunikatieapparatuur) zijn eind

28. *Compensatie-transacties*, t.a.p., bijlage A.

29. Zo is Eurometaal bijna volledig afhankelijk van de Nederlandse overheid. De Kruithoorn daarentegen is sterk op de internationale markt georiënteerd. Zie Louisse, a.w., hfst. 8.

30. Een zezde onderneming in deze sektor is *Siemens Nederland BV*.

Daarnaast zijn *Holec NV*, *Rietschoten en Houwens BV* alsmede *Philips Machine Fabrieken* in deze branche actief.

31. *Signaal, je werk, je geweten*, Pax Christi, Den Haag, 16.

32. *Het Parool*, 7-2-'82.

33. Wijkstra, a.w., 40.

1980 met die van HSA gefuseerd.³³ Ongeveer 10% van de produktie bij PTI is militair.³⁴ De vierde Philipsdochter in Nederland die wapentuig produceert is Philips Usfa. Dit bedrijf maakt voornamelijk nachtzicht-, waarnemings- en richtapparatuur. De civiele sektor is te verwaarlozen.³⁵ De produktie van nachtzichtapparatuur vormt ook bij Oldelft de belangrijkste militaire activiteit. De laatste jaren is het aandeel van de militaire sektor in de totale omzet van Oldelft gestegen van 50% (1976) tot 80% (1981).³⁶

De militaire omzet van de vijf bedrijven stijgt van circa f 600 mln in 1976 tot ruim f 1 mrd in 1982. De werkgelegenheid stijgt in deze periode van 4.500 tot 5.900 personen in de militaire sektor. Van omzet zowel als personeelsbestand neemt HSA rond 70% voor zijn rekening.

Het exportaandeel in de militaire omzet ligt bij de Philipsdochters gemiddeld op 75%.³⁷ Bij Oldelft bedraagt dit aandeel circa 90%.³⁸ In de periode 1974-1980 zijn voor rond f 510 mln compensatieorders in de elektronische en optische industrie geplaatst (zie tabel 4). Voor een deel komen deze eerst na 1980 in de omzetcijfers tot uitdrukking.³⁹ Globaal is ongeveer 10% van de exporten aan compensatieorders te danken.

Meer nog dan in andere sectoren lijkt in de elektronische en optische industrie het onderscheid tussen direkte en indirecte compensatieorders van belang. Omdat de produkten goed concurrerend zijn op de internationale markt, lijkt de vraag aktueel of de als compensatie aangeduide indirecte compensatieorders anders ook niet in Nederland besteld zouden zijn.⁴⁰

Samenvattend kan gesteld worden dat ongeveer 25% van de omzet in deze sektor het gevolg is van bestellingen door de Nederlandse overheid. De compensatieorders zorgen voor circa 8% van de omzet, waarbij kan worden aangetekend dat een deel hiervan anders ook bij de betreffende wapenproducent terecht zou zijn gekomen. De

34. *Wehrtechnik*, augustus 1977.

35. *Rapport inzake het Militair-Industrieel Complex*, t.a.p., 31.

36. Berekend op basis van jaarverslagen Oldelft.

37. *Wehrtechnik*, augustus 1977.

38. *Onze Wereld*, september 1979.

39. De compensatieovereenkomst voor het YPR-765-project (het betreft hier de ko-produktie voor de YPR-765 ter vervanging van het AMX-pantservoertuig) en het F-16-project (eerste serie) zijn in 1975 afgesloten en komen grotendeels tot uiting in de omzetten in de periode 1976-1980. De in 1979 afgesloten compensatieovereenkomst voor het Leopard II-project komt met name in de jaren

tachtig tot uiting in de omzetten.

40. De gezamenlijke ontwikkeling en produktie van een nieuwe module voor vliegtuigstoringsapparatuur door Medio 1977 ontvangt dit bedrijf zijn eerste wapenorder. Deze order komt eerst na 1979 tot uiting in de omzet, om welke reden dit bedrijf buiten onze beschouwing blijft. In 1981 bedraagt de omzet in de marinebouw bij Van der Giessen-de Noord f 55 mln, bij een werkgelegenheid van 300 personen. Bron: *Jaarverslag Van der Giessen-de Noord N.V. 1981*. Westinghouse (VS) en HSA is hier een sprekend voorbeeld van; kamerstuk 16.400, hfst. 10 nr 60; zie ook noot 10.

afhankelijkheid van de Nederlandse overheid is aldus, in verhouding tot andere militaire sectoren, gering te noemen.

5.3 *Scheepsbouwindustrie*

Het RSV-concern was, tot de ontbinding in 1983, de grootste wapenproducent binnen de Nederlandse scheepsbouwindustrie.⁴¹ Het bedrijf ontwikkelde, produceerde en repareerde middelgrote marineschepen en onderzeeboten. Daarnaast was RSV betrokken bij licentieproductie, ko-productie en reparatie van ander defensiematerieel (waaronder pantservoertuigen en tanks). De militaire productie was gekoncentreerd bij een drietal werven: Koninklijke Maatschappij 'de Schelde', Dok- en Werf-Maatschappij Wilton-Fijenoord en De Rotterdamse Droogdok Maatschappij, die nu als zelfstandige ondernemingen opereren.

De militaire omzet bij RSV nam toe van f 540 mln in 1976 tot f 970 mln in 1981. Het aantal werknemers in de militaire sektor steeg van 2.500 in 1976 tot 5.000 in 1981. Het aandeel van de militaire productie steeg van 20% (1976) naar 30% (1981) in de concernomzet. Van de militaire omzet bij RSV over de jaren 1976-1981 van f 4.300 mln kwam circa 20% tot stand via exporten.

De totale waarde van de in de periode 1974-1980 bij RSV geplaatste tegenbestellingen bedraagt f 275 mln (zie tabel 4). Het YPR-765-projekt (f 70 mln) is opgenomen in de verkoopopbrengsten in de periode 1976-1980.⁴² De overige f 207 mln (Leopard II) komen eerst na 1980 in de omzetcijfers tot uitdrukking.⁴³ In de periode 1976-1980 is zodoende minder dan 3% van de militaire omzet van RSV het gevolg van bedongen compensatieorders. Hierbij moet echter bedacht worden dat naast de compensatieorders ook de overige militaire exportorders voornamelijk door overheidsbemiddeling tot stand komen; dat geldt onder meer voor de drie korvetten voor Indonesië (1975) en de standaardfregatten voor Griekenland (1980). Van een sterke internationale marktpositie ten aanzien van militaire producten is bij RSV dus geen sprake geweest. Eerder is de militaire productie in de scheepsbouw volledig afhankelijk van de Nederlandse overheid.

5.4 *Vliegtuigbouwindustrie*

NV Koninklijke Nederlandse Vliegtuigenfabriek Fokker is de enige onderneming in de Nederlandse vliegtuigbouwindustrie. Het bedrijf ontwikkelt zelf geen specifiek militaire vliegtuigen. Wel is Fokker betrokken (geweest) bij de ko- en licentieproductie van (delen) van militaire vliegtuigen (onder meer de Starfighter en de F-16) en andere

41. Een kleiner bedrijf in deze sektor is *Van der Giessen-de Noord NV*.

42. Het betreft hier de ko-productie voor de YPR-765 ter vervanging van het AMX-pantservoertuig.

43. In 1981 wordt de eerste serie componenten voor de Leopard II-tank opgeleverd. Bron: *Jaarverslag RSV 1981*.

militaire projekten (Hawk, Nike en Seasparrow), alsmede bij de revisie en reparatie van dit materieel. Daarnaast wordt de F-27 Friendship ook in militaire uitvoeringen geleverd.

De jaaronzet in de militaire sektor van Fokker stijgt van f 150 mln in 1976 tot f 330 mln in 1981.⁴⁴ Uitgedrukt als percentage van de totale omzet stijgt het aandeel van de militaire produktie van 17% in 1976 tot 25% in 1981. De werkgelegenheid in de militaire sektor neemt in deze periode toe van 2.060 personen in 1976 tot 2.810 in 1981.⁴⁵ Behoudens de export van militaire uitvoeringen van de F-27 en de exporten in het kader van compensatieopdrachten is de overige export van militaire produkten bij Fokker niet noemenswaardig.

In de periode 1974-1980 is voor een bedrag van f 643 mln compensatieorders bij Fokker geplaatst in het kader van het F-16-projekt (zie tabel 4). Omdat hiervoor nieuwe produktielijnen moeten worden opgestart, komen deze uit 1976 daterende orders slechts ten dele in de omzetcijfers tot uitdrukking. De beoogde produktiekapaciteit voor de romp- en middenstukken van de F-16 wordt pas in 1979 bereikt, terwijl de assemblage eerst in 1980 op het beoogde niveau ligt.⁴⁶ Wanneer in 1980 de ko-produktie voor de F-16 op volle toeren draait, is zij verantwoordelijk voor circa 63% van de totale militaire omzet bij Fokker.⁴⁷

5.5 Voertuigenindustrie

De grootste Nederlandse onderneming in de militaire-voertuigenindustrie is *DAF-Trucks BV*. De belangrijkste militaire activiteit bij DAF-Trucks is de produktie van legertrucks, die het bedrijf zelf ontwikkelt.

De militaire omzet bij DAF-Trucks stijgt van f 50 mln in 1976 tot f 156 mln in 1981. Het aandeel van de militaire sektor in de totale omzet van het bedrijf stijgt van circa 5% in 1976 tot 10% in 1981. De werkgelegenheid in de militaire sektor neemt in deze periode toe van 450 personen tot naar schatting 1.000 personen.

Het militaire-vrachtwagenprogramma vormt ongeveer 60% van de militaire omzet van DAF-Trucks in de periode 1976-1981. De Nederlandse overheid is in deze periode de enige afnemer van legertrucks.

44. Inklusief de omzet van militaire uitvoeringen van de F-27. Louisse, a.w., 82, schat de export van militaire uitvoeringen van de F-27 in de periode 1976-1981 op circa f 400 mln.

45. In de jaarverslagen van Fokker wordt de omzet van militaire uitvoeringen van de F-27 niet tot de wapenproduktie gerekend. Bij het bepalen van de werkgelegenheid in de

militaire sektor bij Fokker tellen wij derhalve de werkgelegenheid als gevolg van de produktie van militaire uitvoeringen van de F-27 op bij het door Fokker aangegeven aantal werknemers in de militaire sektor.

46. Jaarverslagen Fokker 1979 en 1980.

47. Louisse, a.w., 82, schat de F-16-omzet in 1980 op f 206 mln.

Ook de overige militaire produktie bij DAF-Trucks is hoofdzakelijk voor het ministerie van Defensie bestemd. Het betreft hier voornamelijk kompensatieopdrachten, veelal in de vorm van ko-produktie. Het totale bedrag aan tegenbestellingen dat in de periode 1974-1980 bij DAF-Trucks is geplaatst bedraagt f 452 mln (zie tabel 4). Hiervan komen de kompensatieorders in het kader van het Gepard- en YPR-765-projekt geheel in de omzetcijfers over de periode 1976-1980 tot uitdrukking. Vanaf 1978 is de produktie van F-16-landingsgestellen in volle gang. Eind 1980 is tweederde deel van deze order uitgevoerd.⁴⁸ De serieproduktie van rompsamenstellingen voor de Leopard II start eerst in 1981.⁴⁹ Hierdoor komt van de totale waarde van de geplaatste kompensatieorders ongeveer f 200 mln tot uitdrukking in de omzetcijfers over de periode 1976-1980. Dit is ongeveer 40% van de militaire omzet in deze periode. De militaire exporten zijn voor DAF-Trucks van gering belang,⁵⁰ zodat de militaire-voertuigensektor bijna volledig afhankelijk is van de Nederlandse overheid.

5.6 Totaalbeeld

De omzet in de militaire sektoren van de door ons onderzochte bedrijven is de laatste jaren sterk toegenomen. Uit figuur 1 blijkt dat de militaire jaaromzetten een voortdurende reële stijging vertonen. Uitgedrukt in prijzen van 1975 neemt de militaire omzet toe van f 1.350 mln in 1976 tot f 1.919 mln in 1981: een toename van 42%. De totale militaire omzet in de periode 1970-1975 van de door ons onderzochte bedrijven bedraagt f 4,0 mrd. Over de jaren 1976-1981 bedraagt de totale omzet f 12,8 mrd (lopende prijzen). Uitgedrukt in guldens met konstante koopkracht geven de omzetcijfers, verdeeld naar militaire sektor, het in tabel 5 geschetste beeld. Uit deze tabel blijkt dat de reële wapenomzetten in de periode 1976-1981 zijn verdubbeld ten opzichte van de jaren 1970-1975. Voor de niet volledig op militaire produktie georiënteerde industrieën geldt bovendien dat, met uitzondering van de vliegtuigbouwindustrie, het aandeel van de omzet van wapens in de totale omzet is toegenomen. Ook de werkgelegenheid in de militaire sektor is vanaf 1976 kontinu gestegen. Het totaal aantal werkzame personen in de militaire sektoren van de door ons onderzochte bedrijven stijgt van 11.180 in 1976 tot 16.630 in 1981 (zie figuur 2). Dit betekent een werkgelegenheidstoename van circa 1.000 personen per jaar. Uit figuur 3 blijkt dat de door ons onderzochte sektoren en bedrijven

48. Jaarverslag DAF-Trucks 1980.

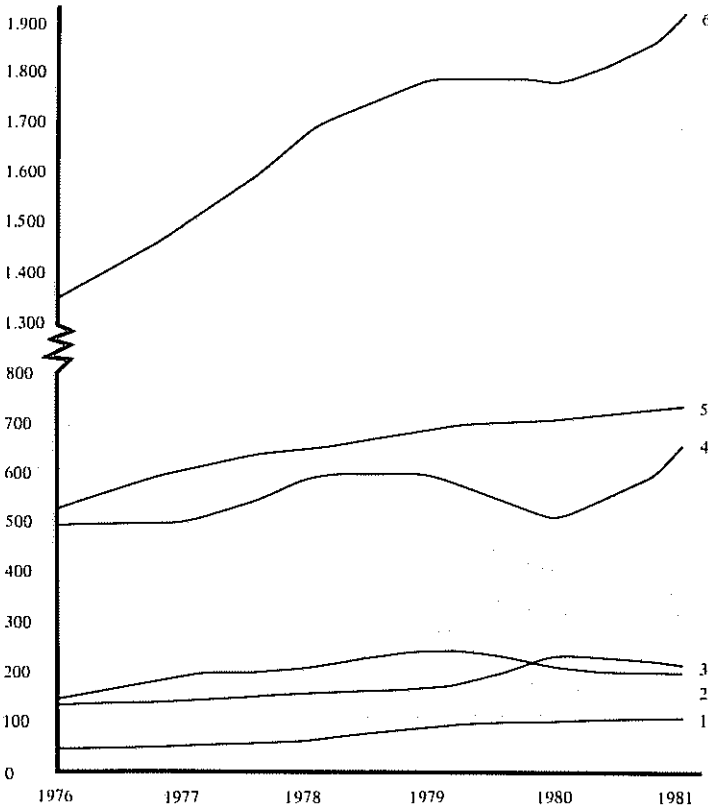
49. Jaarverslag DAF-Trucks 1980.

50. R. Paping, Militaire produktie bij DAF-Trucks, 1972-1982, Tijdschrift

voor Politieke Economie 6 (3), 138, schat de militaire exporten op 1 à 1,5 miljoen gulden per jaar.

Militaire jaaromzetten 1976-1981, verdeeld naar sectoren (in prijzen van 1975, f mln)

figuur 1

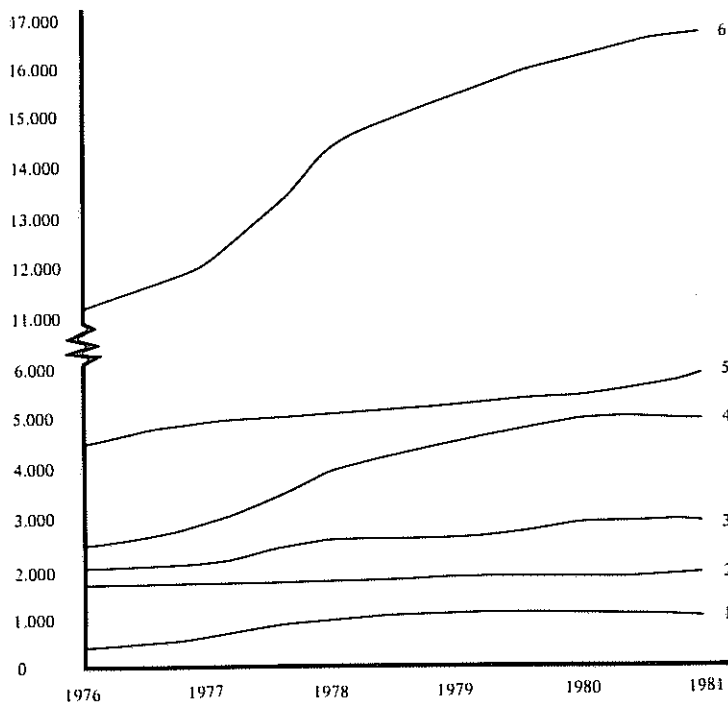

1. voertuigenindustrie
2. munitie- en springstoffenindustrie
3. vliegtuigbouwindustrie
4. scheepsbouwindustrie
5. elektronische en optische industrie
6. totaal der vijf sectoren

— waar 60% van de wapenproductie in Nederland plaatsvindt — voor 60% van hun militaire produktie afhankelijk zijn van de Nederlandse overheid. De afhankelijkheid varieert per sektor. Vergelijking van tabel 2 (periode 1960-1975) met figuur 3 (periode 1974-1980) laat zien dat de afhankelijkheid per sektor zich als volgt heeft ontwikkeld:

- in de munitie- en springstoffenindustrie is de afhankelijkheid op een niveau van circa 50% gebleven,
- in de elektronische en optische industrie is de afhankelijkheid op

figuur 2 *Aantal werkzame personen in de militaire sectoren in de periode 1976-1981*

1. voertuigenindustrie
2. munitie- en springstoffenindustrie
3. vliegtuigbouwindustrie
4. scheepsbouwindustrie
5. elektronische en optische industrie
6. totaal der vijf sectoren

68

een niveau van rond 35% gebleven,
 – in de *scheepsbouwindustrie* is de afhankelijkheid licht gedaald van 90% naar 83%,
 – in de *vliegtuigbouwindustrie* is de afhankelijkheid toegenomen van 40% tot 71% en
 – in de *voertuigenindustrie* is de afhankelijkheid toegenomen van 86% tot 99%.

Militaire omzetten in de perioden 1970-1975 en 1976-1981 verdeeld naar sectoren (in prijzen van 1975; f mrd)

tabel 5

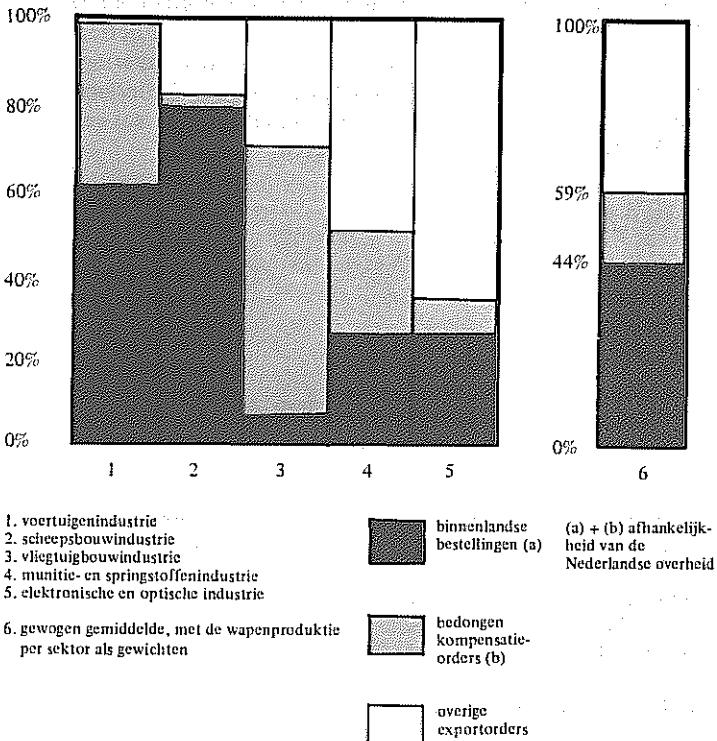
sektor:	1970-1975 ^a		1976-1981	
	reëel	in % ^b	reëel	in % ^b
munitie- en springstoffenindustrie	0,6	100%	1,2	100%
elektronische en optische industrie	2,1	34%	3,9	50%
scheepsbouwindustrie	1,0	10%	3,4	30%
vliegtuigbouwindustrie	1,0	25%	1,0	23%
voertuigenindustrie	0,2	4%	0,5	8%
totaal	4,9		10,0	

a. Ontleend aan *Rapport inzake het Militair-Industrieel Complex*; bij de deflatie is verondersteld dat in de periode 1970-1975 jaarlijks een zelfde hoeveelheid wapens wordt geproduceerd.

b. Militaire omzet als percentage van de totale omzet.

Omzetafhankelijkheid per sektor van de Nederlandse wapenindustrie van de Nederlandse overheid in de periode 1974-1980

figuur 7

6 Tot slot

De wapenproductie in Nederland wordt in de jaren zeventig afhankelijker van de Nederlandse overheid. Weliswaar neemt de afhankelijkheid van directe Nederlandse militaire bestellingen relatief af, maar de afhankelijkheid van – vooral militaire – compensatieorders neemt vanaf 1974 stelselmatig toe. De wapenorders uit binnen- en buitenland worden in toenemende mate geplaatst bij een tiental producenten van wapentuig, verdeeld over een vijftal militair-industriële sectoren.

Per sektor varieert deze afhankelijkheid van de Nederlandse overheid aanzienlijk. Behoudens de elektronische en optische industrie neemt de Nederlandse wapenindustrie een zwakke concurrentiepositie in. Desondanks stijgt in alle sectoren de militaire productie, zowel naar omzet als werkgelegenheid gemeten, de laatste jaren sterk. Daarnaast wordt militaire productie voor de onderscheiden sectoren relatief steeds belangrijker: de orderportefeuille wordt steeds meer met militaire opdrachten door de Nederlandse overheid gevuld. Hier doemt de vraag op waar de politieke grens ligt van het garanderen van werkgelegenheid in de militaire productie. De Wilton-Fijenoord-geschiedenis spreekt hier duidelijke taal. Wie in de Nederlandse politiek wil streven naar het beperken van de wapenwedloop, komt voor wat betreft de werkgelegenheidskonsequenties voor de keus te staan: sanering of konversie. Juist vanwege haar centrale belang voor de Nederlandse wapenindustrie zal de overheid aan dat omschakelingsproces een belangrijke sturende bijdrage moeten leveren.

Over bewapening, wapenindustrie en konversie publiceerden wij eerder:

Hans Keman, *Bewapening, militaire uitgaven en staatsoptreden in Nederland*. TPE 2/4.

Piet Houben, *Vakbonden over vrede en ontwapening*. TPE 5/2.

Piet de Vrije, *Bewapening en werkgelegenheid in Nederland*. TPE 6/3.

Ronald Paping, *Militaire productie bij DAF-Trucks, 1972-1982*. TPE 6/3.